

MANAS DESTANI'NDA SİHİRSEL DÜŞÜNÜŞ SİSTEMİ

*Kürşat ÖNCÜL**

ÖZET

Manas Destanı, barındırdığı eski Türk kültürüne ait arkaik öğeler nedeniyle Türk destan geleneği açısından özel bir öneme sahiptir. Destanın barındırdığı öğelerden biri olan sihirsel düşünüş sistemine dair uygulanan pratiklerdir ki bu pratikler dünden bugüne Türk düşünüş sistemine dair izlerin takibi açısından oldukça değerlidir.

Anahtar Kelimeler: Manas Destanı, sihirsel düşünüş, animizm

MAGIC THOUGHT IN MANAS EPIC

ABSTRACT

Manas Epic has a special importance in terms of Turkish epic customs by reasons of including items which belong to ancient Turkish culture. One of the items that the epic includes is practise which are applied about magical thinking system and those practices are quite important in terms of following the signs about Turkish thinking system from post to today.

Key Words: Manas epic, magic thought, animizm

Manas Destanı, destan geleneği içinde hacminin büyüklüğü, eski Türk destanlarından izler taşıması, Orta Asya Türk tarih ve medeniyetine ait hatıralar ve etnografik malzemeler bulundurması nedeniyle yalnız Kırgız Türklerinin değil tüm Türk boylarının abidesi niteliğinde bir eserdir (Yıldız 1995, 20.). Eserin bu çalışma açısından önemi ise bugün için “sihirsel düşünüş” olarak adlandırılan ve en eski

* Okutman, Dr., Kars Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oncukursat@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Türk düşünüş sistemlerinden biri olan düşünüş sistemine dair çeşitli izler barındırmasıdır.

İnsanoğlu doğası gereği, karşılaştığı problemleri neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirerek çözümlenmeye çalışır. Ancak bu çözümlenmede kullanılan yöntem ve tekniklerin bugünkü pozitif bilimlerin yaklaşımıyla ele alınmadığı, doğadaki olayların nedenlerinin günümüz bilimsel bilgi formunda değerlendirilmediği, temelde benzerlik ve zıtlık esasına dayandığı, düzensiz ve rastlantısal olduğu kabul edilmektedir. Bu prensiplere bağlı olarak sonucu etkilemeye yönelik yapılan her tür düşünüş sistemi Şenel’de “sihirselsel düşünüş”; bu düşünüş sistemiyle meydana getirilen kültür ise “sihirselsel kültür” olarak adlandırılmıştır (Şenel 1990, 29.). Belirtilen düşünüş sistemi içerisinde, olayların gerçek nedenleriyle değil gölge nedenlerle uğraşıldığı için, eylemler sonucunda çözüme ulaşmak reel anlamda söz konusu değildir. Ancak dönem insanı için, sorunların aşılması amacıyla yapılan her tür eylem/ayin katılımcıların inancını destekleyen, eylem sonucundaki beklentinin gerçekleşmesini sağlayan ve bireylerin psikolojik tatminini sağlayan bir etkinliktir. Bu doğrultuda, bireysel ve toplu olarak yapılan ayinlerde katılımcılar, topluluğun yaydığı sinerjiyle korkularını unuttur ve topluluk bilincinin gücüne varır. Ayinlerde gerçekleştirilen eylemler, modern anlamdaki deneysel bilgidan uzak olmasına karşın; dönemin bilimsel metodudur ve katılımcılar arasında duygu, düşünüş ve davranış birliğini sağlar.

Ayin sonrasında, beklentilerin gerçekleşmemesi ya da beklenen sonucun tam olarak elde edilememesi durumunda başarısızlığın aksine daha güçlü bir sihrin yapılması gerekliliği kabul edilir. Sihirselsel düşünüş sistemindeki kabulleniş, doğada meydana gelen olayların insanların denetimine girinceye ve bilimsel anlamda açıklanmaya kadar geçen sürede varlığını korumuştur. Beklenen eylemin gerçekleşmesi için gerçekleştirilen ayin, özel bir eylem olduğundan ve özel güçlere hitap edeceğinden gerçekleştirildiği anın ve mekânın da duruma uygunluğu esastır. Kutsal kabul edilen eylem anı, günün veya gecenin belirli bir kesiti, güneşin doğuşu ya da batışı, gecenin yarısı gibi özel bir zaman dilimidir. Gün içinde özel bir zamanda gerçekleştirilen ayin, hafta, ay, mevsim gibi daha geniş zaman dilimlerinde de kutsal kabul edilen özel bir tarihte gerçekleştirilir (Mauss 2005, 95-96.). Eylem anının önemi, ayinin gerçekleştirildiği mekan için de geçerlidir. Ayin, belirli nitelikleri olan genel itibarıyla mezarlar, kavşaklar, ormanlar, bataklıklar, çöplükler, sınır noktaları gibi özel yerlerde gerçekleştirilir. İlgili mekânlar, çeşitli yönleriyle hem birey hem de toplum için diğer mekânlardan ayrılan büyüsel nitelikler taşır. Belirtilen tüm öğeler, ritüelde simge edilen yapılar, bireyler ve gruplar arasında toplumsal olarak onaylanmış

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

ilişkiler sistemi içerisinde uygulanır (Morris 2004, 351.). Yapılan eylemlerin zamanı ve anı kadar önemli bir diğer etmen uygulayanıdır. Cassirer'de belirtildiği üzere konuyla ilgili isimlerden Frazer'e göre büyü yapan kişi, ilke olarak deney yapmakta olan bir bilim adamından farklı olmayıp her ikisi de aynı ilke doğrultusunda eylemde bulunur. Büyüyü yapan kişi için, aynı nedenler her zaman için aynı etkileri doğuracağından, tören, uygun ve yapılan büyü yerinde ise istenilen sonuçların alınmaması için herhangi bir neden söz konusu değildir. Tylor'a göre de "yaban"ın anlığı ile uygarlaşmış insanın anlığı arasında hiçbir temel ayırım yoktur. "Yabanıl"ın düşünceleri ilk bakışta garip gibi görünebilir ama hiçbir şekilde yanlış ya da çelişkili değildir. "Yabanıl"ın dünya yorumu ile günümüz insanının yorumu arasındaki tek fark düşünce biçimleri, tartışma ve usavurma olmayıp bu kuralların uygulandığı verilerdir. (Cassirer 2005, 235.)

Doğa karşısında edilgen olan "sihirsel düşünüş" dönemi insanı bu düşünüş sistemi içerisinde kendini çeşitli hayvan ve bitkilerle özdeşleştirir ve kendinden daha üstün bir gücün varlığını kabul eder. İnsanoğlunun bu kabullenışı, olayların nedenlerini çeşitli güçlü öğelere dolayısıyla doğadaki somut varlıklara güneşe, aya, toprağa, fırtınaya bağlamalarına neden olur. Somut düşünüşün ya da somutlamanın etkisiyle ortaya çıkan bu sistem, dönem insanının bilgi merkezindeki edinimlerinden hareketle nesnelere âlemi içerisinde benzerlikler kurmasına neden olur.

Belirtilenler doğrultusunda, Türk kültürü içinde yaşamsal öneme sahip Manas Destanı'nda dileklerin yerine getirilmesi için gerekli unsurlardan biri hediye ve kurbandır. Hediye vermenin temel nedenlerinden biri hediye veren kişinin bu eylemi yapmaktaki zorunluluğu ve alıcının, verici konumundaki kişiye ait her şey üzerinde bir tür mülkiyet hakkına sahip olduğunun kabul edilmesidir. Değişim sadece insanlarla değil aynı zamanda ölümlerin ruhları ve tanrılarla da yapılır çünkü bu mülklerin asıl sahipleri bunlardır. Değiş tokuşun yapılması zorunlu, aksi ise tehlikelidir çünkü genel itibarıyla kurban olarak adlandırılan ve insanoğlunca Tanrı'sına sunulan her tür sununun amacı Tanrı'nın rızasını almaktır. Sunulan kurbanlar ve hediyeler insanlar ve tanrılar arasındaki bağı kuvvetlendirir, barışı sağlar, kötü ruhları ve bu ruhların olumsuz etkilerini giderir (Mauss 2005, 225-232.). Gerçekleştirilen bu pratikler, toplum ya da bireyin, kovulduğu cennete ulaşmak için armağan üzerinden dolayımrama yaparak kozmosla olan mitik bağlarını yeniden üretir. Kozmosun yaratıcısı tanrı, insana hayat armağan etmiştir bunun karşılığında ise isteği "bilinmek" olmuştur. Döngünün kalıcılığı için ise insan, söz konusu alış-verişi kurgusal dünyasında tüm canlılığıyla korumuştur.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Manas Destanı’da Cakıp Han, Tanrı’nın kendisine ihsanda bulunmadığı, hediye vermediği bir kahraman olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı tarafından cezalandırıldığını ve bu cezanın neticesinde bir evlat sahibi olamadığını düşünen Cakıp Han, evlatsızlığını, yerine getirilmesi gereken ritüellerin yapılmadığı için ortaya çıkan bir günahın bedeli olarak kabul eder. Burada geçen günahın adı ise, Tanrı için yapılması gerekenlerin yapılmaması, verilmesi gerekenlerin verilmemesidir. Bu durum, Tanrı-insan iletişiminde Demir’e göre ceza olarak belirmektedir (Demir 2005, 6.). Cezanın giderilmesi için yapılan eylem destan içerisinde belirtilen eylem/ayinin yerine getirilmesidir. Bu noktada Cakıp Han, eşi Çırçı’ya çocuğu olması için yapması gerekenleri ya da yapmadığı eylemleri şu şekilde belirtir:

Bu mezarlı yeri ziyaret etmiyor

Bu elmalı yerde yuvarlanmıyor

Bu şifalı sular da gecelemiyor (Yıldız 1995, 537.)

Metindeki “elmalı yer” ifadesi Türklerdeki ağaç kültü ve buna bağlı inanışlarının bir yansımasıdır. Türkler, Müslüman olduktan sonra, kutsal ağaç inancı ve buna dayalı bir takım uygulamaları İslamiyet’le birlikte yaşatmaya devam etmiş veya bu inanç ve uygulamaları İslamî unsurlarla uzlaştırmışlardır. Bu anlamda, kutsal kabul edilen ağaçlara, yadırlara, türbelere adak adamak, mum yakmak ve kurban sunmak gibi eylemlerin, dönem insanınca Tanrı ile bağıni güçlendirme vasıtası olarak değerlendirildiği açıktır. “Elmalı yerde yuvarlanma” eylemini elmanın İslami anlatılanlarından uzak olarak psikanalitik bir bakışla ve “benzer benzer” teoremiyle ele aldığımızda ortaya çıkan, üretimin sorumlusu kadından hareketle doğan “toprak ana” fikri ve uygulan pratiğinin büyüsel niteliğidir.¹ Bu noktalardan hareketle toprağın doğurganlığı esas alındığında “elmalı yer”deki “yuvarlanma” eyleminin kutsal ve doğurgan bir mekanla özdeşleşim kurmayı ve dolayısıyla doğurganlığı ve üremeyi sağlayan bir pratik olduğu kabul edilebilir. “Şifalı sular da geceleme” ifadesi ise Türk kültüründeki yer-su kültürünün destana yansımasıdır. Metinde görülen “elmalı yer ve şifalı su” kavramları animist düşüncenin izleridir. Freud bu düşünüş sisteminde dünyada hem iyi hem de kötü sayısız ruh yaşamaktadır; ve bu ruhlar doğal olguların nedenleri olarak değerlendirilmektedir (Freud 1997, 134.). Belirtilen düşünüş sistemindeki insanların düşüncelerini kamçılayan olgulara, bir ruh görüşü oluşturup daha sonra bunu dış dünyadaki nesnelere de kapsayacak şekilde genişleterek tepki göstermesi son derece doğal

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

karşılanmıştır. Dünya üzerinde animistik, dini ve bilimsel düşünce sistemlerinin geliştiği kabulünden hareketle destanda ifadesini bulan eylemlerin animist düşünce prensiplerinin toplumda kabul gördüğü ve uygulanan pratiklerin olduğu ortadadır.

Belirtilen unsurlar bağlamında hayat armağanının ardılının, tanrının bilinme isteği doğrultusunda soyun devamlılığı için dünyaya “züriyet” armağan etmek olduğu düşünülebilir (Özünel 2005, 4.). Destanda insanoğlunun Tanrı tarafından kendisine verilenlere karşılık olarak ve soyunun devamını sağlamak amacıyla yerine getirmekle yükümlü olduğu bazı pratikler vardır ve bu pratiklerin yerine getirilmemesi kendisine ceza olarak dönmektedir.

Destanın bir başka yerinde Manas'ın dirilmesi için yapılacak olanlar anlatılırken:

Ak boz kırsrağı soyalım

Manasın ruhuna bağışlayalım (Yıldız 1995, 668.)

ifadesinde ve Akılay'ın Manas'a ettiği bedduanın tutmaması için Kanıkey'in Manas'a söylemiş olduğu:

Ak bayıra konuyorum

Ak boz kırsrak soyuyorum

O Huda'ya yalvarıp

Tülöö kılıp sürüyorum

Güvercin görürse tüyünü kes

Kara yüzün çok öterse dilini kes!

Saksağan görürse tüyünü kes!

Kara yüzün çok öterse dilini kes!

Akılay'ın evine,

Töröm gelip açsın de!

Sarı suyu döksün de!

Kargışı alkış olsun de! (Yıldız 1995, 279.)

sözlerinde de yapılması gereken pratikler verilmiştir. Kullanılan bu ifadelerin bir kısmı “Manasın ruhuna bağışlayalım, O Huda'ya yalvarıp” gibi İslami bir söylemi yansıtmaktaysa da belirtilen kısımlar içerisindeki temel öğelerin İslamiyet'in dışında olduğu ve geçmiş kültürel öğelerin sihirselsel unsurlarını yansıttığı görülmektedir. Özellikle “Güvercin görürse tüyünü kes, Kara yüzün çok öterse dilini

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

kes! Saksığan görürse tüyünü kes, Sarı suyu döksün” sözleri yapılacak olan pratiklerin büyüsel nitelikli olduğunun kanıtıdır çünkü çeşitli hayvanlara ait tüyler ve idrar çeşitli büyülerde kullanılan öğelerdir.

Metindeki “Ak bayır, Ak boz kısrak” ifadelerinde görülen ve zamanın üstünlüğü simgeleyen beyaz renk için Sever’den özetle şunlar ifade edilebilir. Yüksek girişkenlik yol göstermek (aydınlattmak); olumlu anlam için ışık, saflık, günahsızlık, (masumiyet ve zamansızlık/zamanın hiç işlenmemesi); olumsuz anlam için dehşet, tabiatüstü ve erişilebilir bir kozmik sır (Sever 2003, 261.) olarak kabul edildiği gibi koşul değiştirmeye aday bir renk olarak da kabul edilir. Sınır noktasında yer alan ve geçişi simgeleyen rengin bu özellikleri ona özel bir değer kazandırdığından bir eşik olarak tanımlanır. Hayat/ölüm bağlamında ele alınan beyaz, hayatın son/ölüm anı, görünen ile görünmeyen bilinen ile bilinmeyen birleşme noktasındaki önemli bir sınırdır. Hayatın sonu, bir başlangıç (ölümün başlangıcı) olarak düşünülürse bu geçiş anı da (moment transitoire) beyaz renk ile simgelenir. (Kefeli 2003, 58.)

Destan, barındırdığı çeşitli pratiklerle sihirsel düşünüş sisteminin izlerini hayatın çeşitli yönlerinde göstermektedir. Bu pratiklerin destandaki uygulamalarının sayıca azlığı, animist ve sihirsel düşünüş sisteminin etkisinin azalmaya başladığının bir işareti şeklinde değerlendirilebilir. Ancak sadece bu noktadan hareketle bu yönde bir değerlendirme yapmak bizi yanılgıya götürür kanısındayız. Çünkü dini düşünüş sisteminin baskın olduğu toplumlarda sihrin şiddetle cezalandırıldığı görülürken, destanda sihre ve sihir yapanlara karşı herhangi bir cezadan söz edilmemesi bu düşünüş biçimine tam olarak geçilmediğini gösterir (Şenel 1985, 253.).² Dinin tam olarak yerleştiği toplumlarda görülen dinsel erkin baskısının destanda görülmemesi ve İslamiyet’in kabulünün çok yakın bir zamanda gerçekleşmiş olduğu kabullerinden hareketle Manas Destanı’nın oluşum dönemlerinde, Gök Tanrı dininin ve şamanizmin etkisini toplumun değerlerinde ve belirttiğimiz pratiklerinde görmek mümkündür. Ayrıca destanın ilk olarak yazıya geçirildiği tarih esas alındığında³ destanın oluşum döneminde bu tür kabullerin ve pratiklerin muhtemelen çok daha fazla olduğu kabul edilecektir. Destanın oluşum döneminden, derlenmiş olduğu tarihe kadarki süre içerisinde toplum hayatında sosyal, siyasal açılardan meydana gelen değişimler sonucunda bu tür pratiklerdeki azalmanın doğal bir süreç olması da kaçınılmazdır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Dipnotlar

1 Tarımın kadınların gözlemleri neticesinde doğduğu ve küçük sulama tarımının kadınların yaptığı kabul edilmektedir. Toprakla olan ilişki kadının doğurganlığı ve toprağın veriminde kendini gösterir.

2 İslamiyetin yerleşmiş olduğu toplumlarda sihir, büyü, fal okları gibi her tür eyleme karşı konulan yasaklara ve uygulayıcılarına karşı çeşitli cezalar uygulanırken destanda bu yönde bir eylem görülmemektedir.

3 Wilhelm Radloff (1837-1918) Manas Destanı'yla ilgili ilk derlemeyi, Kırgızistan'ın Tokmak şehri güneyindeki Sarı Bağış boyuna mensup bir Manasçıdan 1862-1869 yıllarında yapmıştır.

KAYNAKÇA

- CASSİNER, Ernst, Devlet Efsanesi,. Çev. Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 2005.
- DEMİR, Sema, "Halk Hikayesi ve Mit Bağlamında Armağan-Ceza, Armağan-Mutsuzluk, Armağan-Aldatma İlişkisi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezince düzenlenen "Türk Kültüründe Hediye" konulu sempozyum 16-17 Kasım 2005.
- FRAZER, James G, Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir Çalışma, Yapı Kredi Yayınları, 2004,
- FREUD, Sigmund, Dinin Kökenleri, Ankara, Çev.Selçuk Budak Öteki Yayınları, İstanbul, 1997.
- KEFELİ, Emel, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Şiirlerinde Renklerin Dili: Beyaz ve Mavi" Doğumunun 100. Yılında Ahmet Hamdi Tanpınar, Haz. Sema Uğurcan Kitabevi Yayınları, 2003.
- MAUSS, Marcel, Antropoloji ve Sosyoloji, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2005.
- MORRİS, Brian, Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, İmge Kitabevi, 2004.
- ÖZÜNEL, Evrim Ölçer, "Türk Masallarında Hediyeleşme Motifi ve Erginleme Bağlamındaki Dönüştürücülüğü", Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezince

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

düzenlenen "Türk Kültüründe Hediye" konulu sempozyum
16-17 Kasım 2005.

SEVER, Mustafa, "Edebiyatta Mitolojik ve Arketipik Yaklaşım
Tarzları" Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar, Milli
Folklor Yayınları, Ankara, 2003.

ŞENEL, Alaeddin, İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş
Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların
Etkileşimi, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985.

TURAL, Sadık Kemal, "Dede Korkut Destanlarında Aile" Türk Dili,
S.553, 1998, s.8-12.

YILDIZ, Naciye, Manas Destanı (W.Radloff) ve Kırgız Kültürü ile
İlgili Tespit ve Tahliller, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*